

РЕЦЕНЗІЇ, АНОТАЦІЇ, ОГЛЯДИ

УДК 94(477) «1939/1941»

І. Захарчук

«ТЕ, ЩО ЛЮДИ ДУМАЮТЬ...»: ІСТОРІЯ У ДЗЕРКАЛІ СУСПІЛЬНИХ НАСТРОЇВ

Гриневиц Владислав. НЕПРИБОРКАНЕ РІЗНОГОЛОССЯ: Друга світова війна і суспільно-політичні настрої в Україні, 1939 – червень 1941 рр. – Київ – Дніпропетровськ: Центр «Ткума»; Видавництво «Ліра», 2012. – 508 с.

Свої міркування про книгу Владислава Гриневица розпочну зі слів Оскара Вайлда: «Слова будують світ, а суспільство – це текст, який мусить бути переписаним». Кожне покоління інтелектуалів продукує власні моделі переписування, обираючи ціннісні імперативи та проектуючи на минуле динаміку сьогодення. Дослідницька модель Владислава Гриневица прикметна тим, що розкодує приховані пласти тоталітарного буття за допомогою аналізу суспільно-політичних настроїв. Варто зазначити, що настрої охоплюють практично всю сферу буттєвого колообігу: приватне життя, працю, відпочинок, інтегрованість (або ж не інтегрованість) індивіда в соціум, ставлення до влади тощо. У публічному вимірі настроєва модель дотична до політичних, економічних, освітньо-культурних реалій. Всі ці моменти враховує автор, концепція якого вирізняється настановою на відтворення полірівності та множинності української буттєвої моделі.

Аналіз суспільних настроїв вимагає від дослідника сміливості у прокладанні нових шляхів. Адже громадська думка тоталітарної доби в українських проєкціях практично не була предметом системних наукових досліджень. Відповідно, праця Владислава Гриневица відкриває нові перспективи для ревізії колективної ідентичності, її підпадання процесу советизації, а також оприявлення стосунків між владою та громадянами. У праці ці стосунки означено в множинних виявах, котрі розкривають складність і неоднозначність щоденного життя, яке постає за лаштунками офіційних презентацій. У цьому контексті не можна не звернути увагу на метафору назви – «неприборкане різноголосся». Вона кодифікує поліфонію настроїв населення, саме ту множинність, що цілеспрямовано замовчувалася та маргіналізувалися як в офіційних моделях пам'яті, так і при структуруванні гуманітарного простору.

У авторській версії, термін «неприборкане» запрошує читачів до діалогу та дискусії про систему цінностей українського суспільства напередодні Другої світової війни, цінностей, котрі функціонували як в режимі конфліктності, так і паралельного існування, але в цілому презентували гетерогенність соціальних процесів. Водночас контекстуально «неприборкане» відчитується як поразка влади та її ідеологічно-пропагандистської стратегії в намаганні перебрати контроль над думками, настроями та світосприйняттям громадян. Досліднику вдалося не тільки оприсутнити це багатоголосся, реконструювати його соціокультурне підґрунтя, але й перезавантажити осмислення тоталітарного досвіду, синтезувавши аналітичні зрізи політичної та культурної антропології, ментальної і соціальної історії. Інтердисциплінарна домінанта сприяє тому, що книга водночас читається як історичне дослідження, інтелектуальний роман, політологічна розвідка, що в цілому надає їй неповторного творчого обличчя.

Владислав Гриневиц обирає знаковий період в житті українського суспільства: від підписання пакту Молотова-Ріббентропа до початку советсько-нацистської війни. У традиційній советській історіографії цей часовий відтинок вважали несуттєвим, проміжним, прологом до Великої вітчизняної війни. Концепція науковця не тільки корелює моделі пам'яті, а й відкриває нові точки відліку для інтерпретації досвіду Другої світової війни.

Як відомо, війни посідають особливе місце в пам'яті національної спільноти. На переконання автора, саме Друга світова (Велика Вітчизняна) війна як історичний міф-символ провокує розлами свідомості, і розділяє українське суспільство світоглядно та ідеологічно. Тому в конструюванні офіційних моделей пам'яті про війну Владислав Гриневиц окреслює кілька проблемних зрізів і зазначає, що в УРСР пам'ять про війну для українців по суті творилася в Москві. Творилася як усічена (вихолощена) інтерпретаційна схема, з наративу якої «випадали ті українці, які зробили

спробу вибороти незалежність власної країни від сталінської імперії, ставши на бік її потужного ворога» [45]. Також під прес табування або ж потужної інформаційної селекції потрапила і воєнна катастрофа 1941 року. Її причини та генезу автор вбачає не тільки в прорахунках організаційно-збройного характеру, а й означає їх культурно-антропологічне підґрунтя, що сягає колосальних втрат і морально-психологічної травми, котрих зазнало українське село 1933 року. Власне вся аналітична траєкторія монографії Владислава Гриневича актуалізує гуманітарні фактори українського тоталітарного досвіду і пере-сотворює простір па'мяті, диференціюючи мікрокосми її індивідуального та колективного, владного та альтернативного дискурсів.

Владислав Гриневич свідомий тих викликів, які постають перед ученим, котрий вивчає настрої населення. Адже настрої допомагають реконструювати ментальну картину соціуму, яка окреслює мотиви та причини поведінки людей. Означені проблеми знаходять авторську інтерпретацію в першому розділі «МЕТОДОЛОГІЯ, ІСТОРІОГРАФІЯ, ДЖЕРЕЛА ДОСЛІДЖЕННЯ». Окресливши простір студіювання суспільних настроїв, дослідник цілком слушно омовлює дискусійну проблему *ймовірності* існування громадської думки за часів тоталітарного режиму. До диспозиції читачів запропоновано два підходи. Перший представляє бачення «класиків радянології», згідно з яким громадська думка є невід'ємною складовою громадянського суспільства, тому цей термін недоцільно вживати стосовно тоталітарних режимів, у яких відсутня свобода слова, плюралізм суджень і конкурентне середовище для їхньої реалізації. Варто також вести мову про несаможиттєвість і маніпульованість громадської думки в СРСР, де вона слугувала атрибутивним додатком до політики влади. Альтернативний підхід базовано на твердженні, що тоталітарний режим також потребує легітимності та публічної підтримки. З цією метою використовують громадську думку, хоча на її формування вирішальний вплив має влада. Автор схиляється до другого міркування і вважає, що є всі підстави твердити про існування громадської думки в сталінському СРСР. Дослідник наголошує, що у варіанті совєтського тоталітаризму громадська думка функціонувала переважно в приватних розмовах, рідко артикулювалася публічно і відображала, як правило, опозиційні до влади погляди. Обрані теоретичні постулати визначають головні напрями дослідницької стратегії Владислава Гриневича.

Джерельною базою для вивчення суспільно-політичних настроїв автору слугують документи офіційного походження (архівні фонди України, Російської Федерації, Осередку української культури й освіти у Вінніпезі тощо). Наступним інформаційним ресурсом стало опрацювання мемуарної літератури, щоденників, листів, періодики, фольклорних пам'яток. Також учений залучає до наукового обігу «усну історію» - інтерв'ю з очевидцями подій. У підсумку такий підхід уможливив створення інформаційно-аналітичної палітри, що проливає світло на раціональні та ірраціональні мотиви поведінки людей, видимі та приховані способи їхнього світосприйняття. Символічним епіграфом до всієї праці можна вважати слова відомого англійського історика А. Тейлора, на які посилається дослідник: «Те, що люди думають, є більш важливим в історії, ніж об'єктивні факти» [13].

Розділ II «СТАВЛЕННЯ УКРАЇНСЬКОГО СУСПІЛЬСТВА ДО ЗМІН У РАДЯНСЬКІЙ ЗОВНІШНІЙ ПОЛІТИЦІ ТА ВОЄННИХ КАМПАНІЙ» розгортає перед читачем настроєву модель українського суспільства напередодні Другої світової війни. Автор наголошує, що в світосприйнятті громадян СРСР проблеми зовнішньої політики ніколи не перебували на периферії суспільного життя. Серед причин такого стану виокремлено чинники совєтської пропаганди і політичної ситуації в країні. Їх об'єднувала міфологема ворога та мобілізація всіх сил на боротьбу з ним. Зміст партійних документів, промов політичних лідерів країни, цитованих автором, виявляє знакову тенденцію: боротьбу з внутрішніми ворогами пов'язували з необхідністю протистояти «капіталістичному оточенню». Особливу увагу звернено на «синдром наступальної війни», котрий змінює істерію повсякчасного очікування «ворожого нападу». Як зазначає дослідник, із середини 1930-х років відбувається перезавантаження механізмів масової пропаганди, котра активно культивує установку на переможну, блискавичну війну «малою кров'ю на чужій території». Неодмінною складовою офіційної риторики була її антифашистська спрямованість, що презентувала Німеччину як найбільшого ворога й агресора. У дослідженні зримо проілюстровано, як ці пропагандистські формули, «вписано» в художню тканину совєтського кінематографа (фільми «Сім'я Оппенгейм», «Професор Мамлок»), мову художньої літератури, політичного плаката та сатиричних карикатур. Автор докладно аналізує численні газетні публікації, в яких йде мова про боротьбу антифашистів з нацистським режимом, звертає увагу на побутові реалії з популярною дитячою грою в «комуністів – фашистів». Перед читачем презентовано символічну пропедевтичну війну, котра стає культурою повсякденності та наскрізним семантичним кодом ідеологічного дискурсу.

Культурний ландшафт допомагає стратифікувати настрої населення. Дослідник диференціює їх за геополітичною ознакою (міські та сільські мешканці), національною ідентифікацією, рівнем освіти, наближеності до державних структур та лояльності до влади в цілому. Засадничим є міркування науковця, котрий зазначає, що напередодні війни сталінському режиму, попри всі намагання, не вдалося сформувати в Україні єдину *гомогенну* колективну ідентичність советського зразка. Найвиразніше цю тезу підтверджено на прикладі селянського середовища, в якому очікування на війну безпосередньо були пов'язані з травмою гуманітарної катастрофи 1933 року та антиколгоспними настроями. Владислав Гриневиц зазначає, що українці напередодні війни залишалися здебільшого сільськими мешканцями, що значно ускладнювало й гальмувало процес їх советизації. Численні документальні свідчення переконують, що серед селян лояльність до влади була дуже невисокою. «Розуміючи, що самотужки звільнитися від режиму неможливо, селяни сподівалися, що лише майбутня війна та поразка в ній СРСР, байдуже від якого потенційного супротивника – Польщі, Німеччини, а, можливо, і Японії, – зможуть урятувати їх від знавіснелих комуні» [49]. Аналіз суспільних настроїв селян узалежнено від традиційної культури, котра перебувала в амбівалентному стані. З одного боку, вона зазнала непоправних руйнувань в процесі модернізації советського зразка, як от: колективізації, нищення традиційного самоврядування та девальвацією морального авторитету церкви. З іншого, – усталені патріархальні засади буття в українському селі були ще досить міцними, відповідно судження автора про те, що традиційна культура залишалася вагомим бар'єром на шляху до соціальної уніфікації виглядають дуже переконливо.

Серед суспільних груп, які зберігали негативну налаштованість до влади, автор вказує на представників національних меншин, зокрема наведено висловлювання поляка Адамського, котрий говорив: «Радянську владу ніхто не буде захищати. Мій син, хоча і служить у Червоній армії, проте в поляків стріляти не буде і захищати ненависну йому владу не збирається» [60].

Наступний зріз пов'язаний з приватним нарративом, локалізованим, як правило, сімейною історією та світовідчуттям людини, свідомо відкиненої владою на узбіччя життєвого простору. Автор означає цей настроєвий вектор на прикладах родин, члени яких зазнали репресій та утисків від советської влади. Висловлені в приватних розмовах та зафіксовані в документах органів безпеки міркування цієї стратифікаційної групи унаочнюють ту суспільну напругу, котра підживлювала прагнення помсти, бажання отримати моральну сатисфакцію за завдані кривди й утиски. «Найбільш радикально налаштована частина суспільства, невдоволена радянською владою, нетерпляче очікувала на війну, сподіваючись, що вона змінить існуючий лад. Колишній «куркуль» Макар Ларченко з села Корчового Любецького району на Чернігівщині говорив: «Ось скоро буде війна і тоді радянська влада полетить у трубу, встановиться нова влада і життя піде значно ліпше, ніж тепер» [59].

У монографії оприсутнено генезу цієї б сказати компенсаторської установки і, окрім морально-психологічних чинників (котрі, як правило, пов'язані з сімейною трагедією та суспільною маргіналізацією), окреслено і соціально-політичні фактори. Вони співмірні з головними етапами советського тоталітаризму: колективізацією, голодомором, сталінськими репресіями – усіма тими засобами впокорення, які Тимоті Снайдер кваліфікує як «політику масового вбивства».

На тлі потужної антинімецької пропаганди, розгорненої з середини 1930-х років, підписання пакту «Молотова-Ріббентропа» стало справжнім стресом для суспільства. Автор відстежує, як із преси вилучено всю негативну інформацію про нацистську Німеччину, з екранів зникли антифашистські фільми. Паралельно іпостасі ворожих держав змінюються з калейдоскопічною швидкістю: Польща, Фінляндія, Румунія. Таким чином, непослідованість та суперечливість офіційного мілітарного нарративу влади стає очевидною для громадян. Виразно означено топос *травмованої свідомості*, з якою українське суспільство увійшло в Другу світову війну.

Надзвичайно цікаво у книзі розгорнуто кілька засадничих сюжетів, які не можуть залишити байдужими вдумливого читача. Сюжети ці творять інформаційно насичену мозаїку повсякденного життя і побуту в советських реаліях, окреслюють стратегії виживання громадян в умовах, коли війна стає еквівалентом колективного ентузіазму, і через світ приватного дезавуюють усталені міфи про монолітність українського суспільства напередодні советсько-нацистського збройного протистояння. Власне мілітарний нарратив, який окреслює різні, часто засадничо протилежні сподівання в очікуванні на війну, є своєрідним аналітичним центром, що об'єднує інші інтерпетаційні моделі. Органічною складовою мілітарного нарративу є армійський сюжет, котрий знаходить наукову інтерпетацію в третьому розділі «ЗА ЛАШТУНКАМИ «ВИЗВОЛЬНИХ ПОХОДІВ»: БОЄЗДАТНІСТЬ І МОРАЛЬНИЙ СТАН РСЧА». Автор звертає увагу на бойовий та моральний потенціал збройних сил

на першому етапі Другої світової війни. Адже причини воєнної катастрофи восени 1941 року традиційно актуалізують питання про те, якою була армія напередодні війни, і якою вона вступила у війну. Важливо, що дослідник не лише деміфологізує та дезавує усталену советську пояснювальну модель, але водночас оприсутнює стан і діяльність армії крізь призму її освітньо-культурного рівня, стосунків між рядовими бійцями й командирами та нуртування національних проблем і конфліктів. При цьому важливим аналітичним інструментом виступає геокультурний фактор, адже під пером Владислава Гриневича РСЧА постає при зустрічі з іншим світом, іншими цивілізаційними нормами і правилами співжиття, з котрими стикається на приєднаних територіях. У сукупності реалізовані інтерпретаційні засади творять образ армії як міні-проекції держави з вражаючими контрастами та перманентними кризовими явищами.

Серед них знаковим є розрив між нарощуванням військового потенціалу та низьким освітньо-культурним рівнем кадрів. У дослідженні зазначено, що напередодні війни у чисельному складі армії переважали селяни, носії традиційної культури, часто малописьменні й не здатні фахово управляти новітньою військовою технікою. Як наголошує автор, «армія, що постійно модернізувалася, ставила перед учорашніми селянами – червоноармійцями й командирами – безліч завдань, які ті, у силу своєї соціальної основи, життєвого досвіду, освіти, загальнокультурного рівня не були готові вирішувати. Як бійцям, так і командно-начальницькому складу бракувало знань і культури, що суттєво мінімізувало значення військово-технічного переоснащення» [125]. Крім того, над тожсамістю рядового бійця, в минулому звичайного селянина, тяжів досвід державного насильства й морального терору, котрий втілювала колективізація. Відтак армія як державна силова інституція не користувалася популярністю серед більшості селянства. Автор серйозно підважує лицарський міф про Червону армію й «елітну касту червоних командирів» як престижну соціальну нішу й розкриває аспект, котрий свідомо замовчувався в традиційних советських дослідницьких практиках, а саме: прагнення потрапити в Червону армію часто було пов'язане з бажанням втекти з голодних колгоспів. Таким чином армія слугувала перепусткою до набуття повноправного громадянства, на відміну від колгоспів, у яких існував советський різновид кріпосного права.

У відчуженні між людиною і військовою технікою дослідник вбачає і моральну генеалогію. Вона пов'язана з чітким дистанціюванням і взаємною недовірою між рядовими бійцями та командирами. У повсякденному армійському житті це породжувало моральні деформації: приниження людської гідності, нагнітання атмосфери страху й підозри. Посутня відмінність в матеріальних статках, рівні добробуту соціальних ролях між командирами і підлеглими моделювала різні образи батьківщини, а також різні стимули до її оборони. У версії дослідника, ціннісна атрофія, котра супроводжувала модернізаційні процеси у війську, є не менш важливою для розуміння реального стану армії.

Моральне розшарування в РСЧА відбувалося на тлі інших болісних проблем, котрі віднайшли в книзі системне й цілісне осмислення. Мова йде про кризу етнічної ідентичності та національні проблеми в армії. Можна стверджувати, що виокремлення національної проблематики є особливо новаторським в авторській концепції мілітарної свідомості та відкриває широкі можливості для дискусій про «підводні рифи» Другої світової війни в національному вимірі. Оприявлення та комплексне діагностування «больових симптомів» у міжнаціональних стосунках передусім виявляє неконкурентоспроможність советського міфу про «дружбу народів» у Червоній армії.

Владислав Гриневич уписує національну проблематику в контекст морально-психологічного клімату армії, вдало послуговуючись історичними екскурсами. Хронологічна генеалогія, здійснена дослідником, розгортає перед читачем два підходи до формування Червоної армії. Перший базовано на засадах творення в армії національно-територіальних формувань: де живеш, там і служиш. Реалізація цього підходу припадає на 1920-ті роки. Друга модель надавала пріоритети уніфікації та запровадженню єдиної російської мови. Втілення другого підходу розгорнено з кінця 1930-років. Мовою партійних постанов та історичних фактів проілюстровано, як протягом другого періоду реформування збройних сил ліквідовано всі газети і журнали, що видавалися національними мовами, прийнято закон про загальну військову повинність, у результаті якого армія розбудовувалась на мішаному принципі та культивуванні єдиної мови у війську – російської.

Творення нового типу армійської спільноти супроводжувалось гострими конфліктами на культурно-релігійному та побутовому ґрунті. «Виникало безліч проблем, адже в одній казармі опинялися люди різних культур, які нерідко мали складну історію спілкування. Слабке знання переважною більшістю вихідців із республік СРСР російської мови, відмінності в менталітеті, наявність національних упереджень і образ – усе це створювало ґрунт для конфліктів, впливаючи на моральний стан і процес бойової підготовки частин» [189]. Численні факти засвідчують

системний характер упереджень і конфліктів на національному ґрунті та означають реакцію та тактику влади у їх вирішенні: ігнорувати, застосовувати карально-силові прийоми у їх погашенні, локалізувати та заганяти в підсвідомість. Дослідження фіксує проблему, котру взагалі не брали до уваги в наукових розвідках, пов'язаних з РСЧА як інститутом влади. Мова йде про невміння і небажання армійських командирів працювати в ситуації національних конфліктів та виносити їх на публічне обговорення.

Кари та утиски призвели до того, що в армії виразно означились національні меншини, які становили найбільш проблемні групи щодо виконання законів армійського життя: вихідці з Середньої Азії та Закавказзя, чеченці, а після 1939 року неблагонадійним контингентом для командування стають призовники із Західної України та Прибалтики. Тому підхід Владислава Гриневича знаковий тим, що чітко виявляє політичну стратегію в переформатуванні армії: лояльність до влади пов'язують з етнічною приналежністю.

Автор переконливо довів, що армія, як і освіта та культура, виконує місію творення нової ідентичності. У цьому процесі насильство над національною самототожністю відбувається паралельно із мовним насильством (русифікацією), що виступає показником сприйняття та засвоєння советської ідеології. «Натомість плекання рідної культури розглядалося зазвичай в армії як «підозрілий націоналізм». Тож на побутовому рівні російськомовні бійці ставилися до нацменів, з одного боку, як до представників нижчої культури, а з іншого, сприймали їх як «чужих» і політично нелояльних» [191]. Нелояльність до «чужого» та ірраціоналізація «інакшого» породили явище антисемітизму, що було пересажене на армійський ґрунт з побутової сфери та поля політичної міфології. Автор відкрито омовлює причини та описує існування антисемітських настроїв в армії. Їх психологічним еквівалентом виступає образ ворога, винуватця матеріального розшарування та соціальної напруги в суспільстві. Дослідник відстежує взаємозв'язок між антисемітськими та антисоветськими настроєвими парадигмами, розрахованими на адресата з обмеженим доступом до інформації та невисоким освітньо-інтелектуальним багажем. Важливими є авторські спостереження, котрі вказують, що серед євреїв-військовослужбовців РСЧА значна частина зберігала зв'язок з єврейською ідентичністю. Близько 20 % назвали рідною мовою їдиш. Відкритим до обговорення залишається питання про те, якою мірою армія порівняно з середовищем великих міст стимулювала набуття нової (советської) самототожності серед євреїв. Заслужують на увагу твердження дослідника, що «національні проблеми в радянській армії так ніколи не було вирішено успішно, а під час війни з Німеччиною вони виразно дадуться взнаки» [205]. Авторська версія структурування та диференціації національних конфліктів у Червоній армії, виявила ще одну грань цієї силової структури: військово-оборонна функція поступалася місцем ідеологічно-репресивній.

Ідеологічний компонент у поєднанні з класово-етнічними засадами переважає в риториці влади під час воєнних кампаній 1939-1941 рр. Війни, котрі вела в цей час Червона армія, Владислав Гриневич розглядає з погляду політичного переділу карти Європи, модифікації пропагандистського дискурсу та культурно-цивілізаційних розломів на межі двох світів. Фаховому аналізу піддано советсько-польську та советсько-фінську війну, приєднання Бессарабії та Прибалтики. Важливо, що інтерпретація всіх цих військових кампаній спроектована на перебіг воєнних дій 1941-1945 років на території СРСР. Зіставно-порівняльний аспект дає усвідомлення, чому в традиційній советській історіографії ці війни залишалися за межами парадно-героїчної інтерпретації, або ж витіснялися на маргінеси мілітарної свідомості.

Серед множинних аналітичних аспектів виокремлюю лише два. Перший – політично-контекстуальний. Мовою офіційних документів, промовистих світлин та переконливих фактів показано, що динамічне розширення території СРСР 1939-1940 рр. припадає на час активної військової та економічної співпраці з нацистським режимом (метафорично автор означає її цитатою Сталіна «дружба, скріплена кров'ю»), котрий відповідаючи на ювілейну вітальну телеграму Й. Фон Ріббентропу, зазначив: «Дружба народів Німеччини і Радянського Союзу, скріплена кров'ю, має всі підстави бути тривалою і міцною» [141].

Другий аспект стосується підрахунку жертв. Зокрема у советсько-польській та советсько-фінській війні втрати в Червоній армії були невинувато високими. Так у вересневій кампанії 20-25 % загиблих припало не на сутички з ворогом, а на так звані небойові втрати. Ціна перемоги над фінами обраховувалась понад 412 тис. убитими, пораненими, обмороженими і полоненими. У авторській аналітиці математичні обрахунки постають у паралелях зі стратегією советсько-нацистської війни: перемогу над противником здобуто коштом чисельної переваги при повному нехтуванні жертвами з власного боку.

Наступна психологічна паралель, що увиразнює ціннісні установки советського керівництва у війні з нацистським режимом, проведена у ставленні до долі полонених. По закінченні війни з Фінляндією советські військовополонені, котрі повернулися на батьківщину, потрапили до в'язниць та концтаборів. Як зазначає автор, «подібне ставлення до власних солдатів стало провісником трагедії 5, 7 млн. радянських бійців і командирів, які вже під час війни з Німеччиною опиняються у ворожому полоні» [168].

Розділ четвертий «ІНКОРПОРАЦІЯ ЗАХІДНОЇ УКРАЇНИ» розкриває «погляд зсередини» на мілітарні устремління СРСР після підписання пакту Молотова-Ріббентропа. У книзі оприлюднено настрої бійців РСЧА, котрі виявляють далеко не схвальну оцінку експансіоністським апетитам СРСР. Донесення політorganів свідчать, що негативне ставлення до воєнних кампаній в армійському середовищі не було спорадичним явищем, і, попри потужні агітаційні атаки, розрив між насаджуваним та реальним сприйняттям нової військової доктрини залишався відчутним і маловтішним для влади. «Поїдемо не додому, а в Румунію, – говорив один із молодших командирів підрозділу зі складу 138-ї стрілецької дивізії. – Там уже починається війна. Нашому Радянському Союзові все замало. Усе хоче воювати. І без того вже багато побили білофіни. Наше вище керівництво народ не шкодує, у нас народ зайвий». «Нас женуть на Південний фронт воювати з Румунією, визволити народ Бессарабії, – ділилися своїми думками бійці, – а вийде як із народами Західної України і Білорусії: носили хромові чоботи, а тепер личаки» [171].

Очевидно, що такі настрої в армії спонукали владу до активізації запобіжних заходів й оновлення пропагандистської риторики. Наведено ідеологічні вказівки начальника політуправління РСЧА Л. Мехліса, який у роз'яснювальній директиві комісарському складу стверджував: «Будь-яка війна, яку веде держава робітників і селян, є війна справедлива, війна визвольна» [170]. Крім того, автор дуже влучно реконструює ідеологічні маркери влади з метою легітимізації військової агресії. Так під час приєднання Західної України та Білорусії статус бійців Червоної армії було піднесено до рівня «месників за народні страждання». Причиною страждань були звісно поляки. Наведені політичні гасла, котрі були у всіх на слуху й активно нав'язувались мовою плакатів та газетної публіцистики, на кшталт, «Полякам, панам-собакам – собача смерть», занурюють читача в ірреальні виміри з макабричним поєднанням етнічного та класового елемента. Додам, що через неповних два роки (червень 1941 р.) в советських газетах з'явиться аналогічний заклик Іллі Еренбурга «Убей немца!».

Подвійні стандарти в кодифікації етнічної ідентичності виразно оприсутнено і в аналітичних коментарях й систематизованій фактологічній базі, що розкриває вступ Червоної армії на територію Західної України. Наведені документи, свідчать що він був декорований за всіма правилами політичного сценарію, розробленого згори. Коефіцієнти української присутності ретельно прописувались в директивах військовим та партійним структурам. «Вступати до міст наказувалося з оркестрами, під звуки «Інтернаціоналу», з піснями (у тому числі й українською мовою). Ораторами на мітингах пропонувалося призначати україномовних бійців, а листівки й газети – друкувати українською мовою» [143]. Автор виразно окреслює зміну тактики червоного війська, зумовлену прагненням надати законності советському режиму на західноукраїнських землях та намаганням вербувати симпатиків з середовища інтелектуальної еліти.

Водночас інкорпорація Західної України, у версії Владислава Гриневича, акумулює множинні виміри культурно-цивілізаційних розламів, котрі виходять за рамки топографічних реалій. Метафорично її можна означити словами Александра Ф'юта: «Це надзвичайно вдале вхоплення тієї сфери суспільного досвіду, в якій політичне непомітно переходить у позаполітичне, офіційне стикається з приватним, накинуте, впроваджене силою чи підступом, нерідко входить у двозначні стосунки зі спадщиною, яку протягом віків визнавали за життєдайне джерело культурної й національної самоідентифікації»¹.

У трансформації національної ідентичності на західноукраїнських землях дослідник виокремлює процеси українізації й советизації, розгортання яких відстежує в різних виявах. Зокрема в активізації українського вектора оприявлено політичне підґрунтя, що базувалося на антипольських засадах і було спрямоване на заперечення польського домінування в економічній, політичній та культурній сферах. Водночас активне впровадження української мови в середню та вищу школу, видання україномовної преси відбувалося на тлі закриття й заборони таких авторитетних організацій як «Просвіта», Наукове товариство імені Шевченка. Окресливши амбівалентні прояви українізаційних процесів, Владислав Гриневич іменує їх советською українізацією, котру означає як зворотній бік

¹ Ф'ют Александр. Зустріч з Іншим / А.Ф'ют ; [пер. з пол. Я. Поліщук]. – Харків : Акта, 2009. – С. 172.

советизації (автор вживає термін «радянізація»). Советизацію на західноукраїнських землях дослідник також розглядає в силовому полі культурного колоніалізму, підважування усталених моральних інституцій та нівеляції традиційних рівнів мовної свідомості. Зміни в публічній сфері комунікації автор пов'язує з соціополітичною ідентифікацією носіїв мови, наголошуючи, що попри усунення поляків з офіційних державних інституцій і розширенням сфери функціонування української мови, вона не стала мовою влади. Промовистими є спостереження вченого, котрий розрізняє три рівні мовної поведінки: надіслані кадри зі Сходу здебільшого не розмовляли українською, молоді євреї-висуванці почали швидко опановувати російську, аналогічно і поляки, які пішли на співпрацю з режимом. Мовою влади таким чином став українізований варіант російської мови, точніше суржик, котрий втілював советський варіант українізації. Попри декларовану проукраїнськість, нова влада не здобула в місцевого населення сподіваної прихильності. У настроєвому вимірі застосовано порівняльну характеристику: якщо падіння польської держави українці сприйняли байдуже, то до нової влади дуже швидко почали ставитись з неприхованою ворожістю. Нелояльність населення до влади посилює розгортання масового терору. Під колесо репресій потрапили представники всіх соціальних груп, національностей та віросповідань. Владислав Гриневич наводить численні свідчення, в котрих домінує страх, тривога, непевність, очікування на арешти та депортацію. Структурована автором настроєва палітра увиразнює ландшафти культурно-цивілізаційного відчуження, що уособлювали стосунки між суспільством та режимом. Свідомо притлумлені або ж штучно локалізовані в них конфлікти з подвійною силою вибухнуть під час советсько-нацистської війни, в якій семантика національної ідентичності постане з новою гостротою.

П'ятий розділ «СОЦІАЛЬНО-ЕКОНОМІЧНА ПОЛІТИКА РАДЯНСЬКОЇ ВЛАДИ В ОЦІНКАХ УКРАЇНСЬКОГО НАСЕЛЕННЯ» присвячений аналізу економічних, побутових та культурних реалій життя населення напередодні Другої світової війни. У книзі рельєфно представлено різні рівні советської дійсності. Рівень офіційно-державний презентовано крізь призму газетних публікацій та засобів масової пропаганди. Приватно-побутовий вимір постає у листах громадян, щоденникових записах і документах органів державної безпеки. Офіційний вимір розгортає урочисто-оптимістичну картину життя: запровадження нових державних відзнак, як-от звання Героя Соціалістичної Праці, свято позики в Києві тощо. Офіційна модель є безпосередньою ілюстрацією знаменитого гасла «Життя стало краще. Життя стало веселіше!». Не-парадна модель розкриває погіршення життя пересічних громадян, наступ на приватний простір індивіда, посилення контролю держави за всіма сферами життя. Підтвердженням тому є численні постанови влади, зокрема і червневий 1940 року указ про восьмигодинний робочий день і семиденний робочий тиждень. Окрім збільшення експлуатаційних установок, робітникам і службовцям заборонялося самовільно змінювати місце роботи. Широкого розмаху набуває боротьба з порушниками трудової дисципліни, відбуваються численні судові процеси над «дезорганізаторами виробництва». «Загалом же вплив «червневого закону» на країну виявився приголомшуючим. У суспільстві вирували незадоволення, жах і обурення». По всьому СРСР за рік чинності цієї норми 3 млн. осіб (8 % працездатного населення) було віддано під суд, із них 0, 5 млн. – ув'язнено. На думку американського історика Гіроакі Куромія, за будь-яким стандартом це були масові репресії» [311]. Посилення репресивних заходів відбувалося на тлі різкого погіршення економічного становища, зокрема продовольчого постачання. Автор цитує промовисті записи в щоденнику Володимира Вернадського: «Вочевидь по всій країні не вистачає і хліба, і харчових продуктів. Незадоволення зростає й може бути грізним. Перший раз за ці роки хвилююся. А народові як у насміх іде пропаганда про щасливе життя. А люди – тисячі й сотні тисяч – стоять у чергах за куснем хліба...» [344].

Різде погіршення умов життя та побуту створило сприятливий ґрунт для антивладних настроїв. За спостереженнями автора, у свідомості громадян такі поняття як «радянська влада», «колгоспи», «колгоспне життя», «голодне життя», «голод» сприймалися як синоніми, що перебували в причинно-наслідковій залежності. Напередодні війни переважну більшість українського населення складало селянство, котре добре пам'ятало трагедію колективізації й голодомору, жертвами якого воно стало. Дослідник вводить у науковий обіг *пам'ять жертв* і відстежує її вплив на ставлення селян до влади. Серед визначальних характеристик він виокремлює страх, пасивний опір і бажання помсти. Саме ці складові визначали настрої селянської України.

У шостому розділі «УКРАЇНА ПІД ВПЛИВОМ ТОТАЛІТАРНИХ ІДЕОЛОГІЙ: ФОРМУВАННЯ ІДЕНТИЧНОСТІ Й ПАТРІОТИЗМУ» чітко означено зміни, котрі мали вирішальний вплив на постання нового канону культури та формування нових комунікативних практик: акцентовано увагу на тому, що *класову* домінанту неухильно витісняє *національна*. Цей

факт стає вирішальним у зміні риторичних формул та змістових акцентів культури соціалістичного реалізму з мілітарно-експансіоністськими устремліннями. Національний чинник в новій советській доктрині має винятково російську ідентифікацію з виразним тяжінням до реабілітації імперських зразків. На численних прикладах мистецтва й літератури, виступах партійних функціонерів проілюстровано нову якість пропагандистського дискурсу. Особливо вдалим є екскурси в сферу кінематографу й аналіз таких знакових фільмів советського кінопростору як «Олександр Невський», «Петро I», «Мінін і Пожарський», «Суворов» та ін. Автор зауважує, що не випадково поява цих фільмів припадає на 1938-1941 роки. Ущільнення часових рамок прозраджує присутність чіткого державного замовлення з установкою на формування виразно антагоністичної свідомості. Як зазначає дослідник, «наприкінці 1930-х рр. у СРСР з'явився новий жанр кінематографа – історико-патріотичний, який за підтримки партійних функціонерів швидко набув популярності. Кіномистецтво надавало необмежені можливості для міфотворчості. На відміну від підручників, в яких закони жанру не дозволяли на власний розсуд кроїти історичний матеріал без очевидних порушень достовірності, у кінострічках було можливо все. Сталінський «кінематограф» заради формування в населення «потрібної історичної свідомості» міг дозволити собі вустами героїв фільмів висловити актуальні для влади політичні завдання» [364]. Таким чином кіно перезавантажує матриці пам'яті й творить новий пантеон героїв, які втілюють виразно імперські риси, що в попередній класовій парадигмі культури виглядало б проблематично. Відповідно саме засобами кіно як «одержавленого» мистецтва заманіфестовано розрив з культурними кодами суспільної свідомості 1920-х років.

Але розбудова героїчного іконостасу оприявнила хронічну проблему тоталітарної культури – дефіцит ідентичностей які б втілювали органічну комунікацію з попереднім досвідом. Криза героїчного в советській культурній матриці 1930-х років оприсутнила ще одну дилему культурної стратегії влади: проблему альтернативних ресурсів. Книга Владислава Гриневича власне і розкриває перед читачем *пошуки і механізми реалізації* нових ресурсів культурної свідомості сталінського соціалізму. Авторська візія епохи прикметна потужним і гідним захоплення інтелектуальним багажем та цікава з позицій глибокого і рельєфного відтворення культурного ландшафту в проекції на українські координати. Варто зупинитися на тих сегментах інтелектуального клімату, котрі дослідник виокремлює як стратегічні у вирішенні проблеми переформатування колективної ідентичності.

Передусім це – інструменталізація історії, підпорядкування її вирішенню політичних завдань. Хронологічно автор кореспондує цей політичний хід з 1934 роком – часом повернення викладання історії в середню та вищу школу. У попередній освітньо-культурній політиці історії як навчальній дисципліні було відведено роль попелюшки, (згідно з концепцією розриву з ганебним минулим). Після розгрому наукової школи М. Покровського історія повертається в освітні заклади і перетворюється на знаряддя потужних політичних маніпуляцій. Іронічною та глибоко символічною постає розповідь про створення інституту історії України і призначення керівником цієї установи колишнього начальника політвідділу однієї з МТС на Одещині, людини, яка навіть не володіла українською мовою. Українська присутність в інституті історії мала суто декоративний характер і дозувалася, відповідно до настанов влади. Отже, перевага пропагандистських чинників над фаховими стає характерною ознакою суспільних дисциплін. Прояви такої тенденції в книзі зафіксовано в різних варіаціях. У першу чергу це стосується міфологем, покликаних змінити сприйняття етнічної самототожності. Автор наголошує, що саме в другій половині 1930-х років присутніх модифікацій зазнає концепт дружби народів, який «збагачено» твердженням про Київську Русь як «спільну колицку» росіян, українців та білорусів. Актуалізація цих наукових засад збігається у часі з приєднанням до СРСР Західної України і Білорусії, тому нова матриця історичної генеалогії як безпосередньо, так і опосередковано сприяла легітимності мілітарних устремлінь держави. Саме настанова на мілітаризацію всіх буттєвих сфер визначала перебудову, а почасти і болісні розриви в усталеному культурному просторі.

На думку Владислава Гриневича, поруч з советизацією історичної науки вагомими каталізаторами у творенні нової ідентичності стали відзначення дат, топоніміка та перебудова пантеону мілітарних героїв. Кожен з означених напрямів презентовано крізь докладний аналітичний спектр, вглядання в котрий унаочнює виразне політичне замовлення на реміфологізацію колективної пам'яті. Важливо, що в інформаційному потоці досліднику вдалося вичленувати той пласт фактів, які яскраво ілюструють зміну пропагандистських акцентів. Наприклад, серед дат, які удостоїлися на урочисте відзначення лише в 1939 році самі за себе промовляють: 285 річниця «приєднання» України до Росії на раді в Переяславі, 230- річчя Полтавської битви, 125 річниця з дня народження Тараса

Шевченка та ін. Галерея нових героїв, взятих на озброєння масовою культурою, засвідчила оновлення комеморативної практики й творення нового символічного простору культури.

Знаковими фігурами в українському советському пантеоні стають Богдан Хмельницький та Микола Щорс. Постає гетьмана набула особливої значущості з огляду на «об'єднавчу» місію з Росією. Особливу роль в утвердженні міфологеми «дружби народів» відіграла п'єса О. Корнійчука «Богдан Хмельницький», за якою І. Савченко зняв одноіменний кінофільм. Прикметно, що його активно демонстрували на землях Західної України після приєднання до СРСР. У цьому випадку концепт «дружби народів» здобув якісно інше національне забарвлення. Як свідчать очевидці, фільм діаметрально протилежно сприймали українці та поляки: «Своїм пафосом національно-визвольної боротьби часів Хмельниччини він «підіймав до кипіння патріотичні національні почуття» у глядачів-українців, натомість у поляків, вихованих на творах Г. Сенкевича, «прямо кроїлася душа від кінострічки» [247]. Культ Микола Щорс як «нововіднайденого» героя громадянської війни особливо розквітає завдяки одноіменному фільму Олександра Довженка. Ідеологічні коди фільму відчитувались досить прозоро: активізація потужного мобілізаційного ресурсу, скерованого на підготовку до майбутньої війни.

У стереотипах советської культурної свідомості інтерпретація досвіду Другої світової війни опиралася на змістові коди *подвигу, патріотизму, героїзму*. Ці поняття стали базовими у презентації советської колективної ідентичності. Українська присутність у ній не виокремлювалася як самодостатня ціннісна структура. Відповідно всі характеристики советської ідентичності автоматично поширювалися на українські координати. Книга Владислава Гриневича оприсутнює українську ідентичність як окремішність і полісемантичну модель, характеристики якої розширюють і корелюють усталені советські матриці. Апелюючи до назви дослідження, можна стверджувати, що колективну ідентичність презентовано крізь призму багатоголосся: політичного, етнічного, ментального, культурно-мистецького. У кодифікації української колективної ідентичності закладено кілька рівнів прочитання. Перший хронологічно збіжний з 1930-ми роками і дає розуміння морально-політичного стану українського суспільства напередодні Другої світової війни. Другий – символічно спроектовано власне на саму війну як екзистенційну модальність. Іншими словами, розуміння війни як потужного травматичного фактора сягає складних передвоєнних реалій. У цих реаліях автор виокремлює чинник патріотизму як вагому складову політичної риторики влади.

Актуалізація патріотичного начала в уявленні влади була покликана консолідувати суспільство в передчутті воєнної загрози та створити новий індикатор советськості як суми певних змістових кодів. Заслуговують на увагу ті аналітичні засади, котрі застосовує дослідник для опису суспільних процесів. Передусім це розуміння складності взаємодії українського і советського чинника. Владислав Гриневич вбачає двох будівничих у творенні українського патріотизму советського зразка – партократію та інтелігенцію. Творчий та політичний портрет означених суспільних груп представлено колоритно та багатогранно. Цьому сприяє використання мемуарних джерел, уведення в аналітичний обіг партійних документів, дотичних до культурної політики, і відтворення інтелектуального клімату епохи. Присутній розлогий аналіз психологічної атмосфери 1938-1941 рр., часу, що увібрав пік сталінських репресій. Звернено увагу, що в «роки «Великого терору» парторганізація республіки зазнала справжнього погрому. На XIV з'їзді КП(б)У в червні 1938 року зазначалося, що 2/3 партійного керівництва на міському, районному і сільському рівнях було піддано ґрунтовній «чистці» [398]. Дослідник наводить уривок зі спогадів Микити Хрушова, у яких так охарактеризовано ситуацію з партійними кадрами: «По Україні буцімто Мамай пройшов. Не було ані секретарів обкомів партії в республіці, ані голів облвиконкомів» [398]. Ще більших втрат зазнала інтелектуальна еліта України. За підрахунками, на які посилається автор, із 259 українських письменників, котрі друкувалися у 1930 р., після 1938 р. залишилося тільки 36 [402]. Важливо, що за констатацією фактів учений розкриває внутрішні процеси, породжені посттравматичною ситуацією. Зокрема зазначено, що в середовищі партійних кадрів це призвело до різкого зниження освітнього рівня і культурного потенціалу. «В 1940 р. партія здебільшого складалася з недосвідчених новачків, крім того 70 % її членів були малописьменними, маючи лише початкову, або взагалі не маючи жодної освіти. Такій партії цілком відповідав і стиль політичного лідерства її керівників. Вульгарний популізм, культурне невігластво, використання просторічної говірки, або й брутальної лайки – усе це, на думку пролетарських вождів, мало підкреслювати генетичний зв'язок «верхів» із «широким народними масами» [399].

Колективний портрет українського партійного середовища виписано досить розлого й колоритно. Яскравим штрихом до нього є уривки зі щоденника Олександра Довженка, котрі розкривають образ

партійного діяча пострепресивного періоду: «Сотні наркомів. Усі молоді й середнього віку. Короткошії, товсті та однаково одягнені. Багато їдять і часто гімнастикою не займаються, і робить нічого. Вигляд повітовий. Багато з них не вірять у душі у свої високі посади. А загалом непогані люде. Мови не знають і не знатимуть, розмовляють і думають суржиково» [401]. «Суржиковий» образ партійного керівника постає як певний символ державної стратегії в адаптації національного досвіду, а також як поставторитарний стиль спілкування та поведінки. У книзі Владислава Гриневича презентація «суржиковості» як соціо-культурного маркера має два аналітичні вектори. Перший стосується партійних кадрів, другий – спроектовано на молоду генерацію советської інтелігенції. В обох аналітичних зрізах відтворено амбівалентні процеси, котрі підважують міф про одностайне ототожнення більшості громадян з владним дискурсом. У цій ситуації автор виділяє кілька вразливих моментів. Один із них дотичний до «суржикового іміджу» державного посадовця, котрий, незважаючи на показну імпазантність, не викликав довіри населення і не розширив рамки лояльності до влади.

Долання недовіри та підвищення престижу в очах населення влада намагалася вирішити за допомогою українських митців. З цього проблемного зрізу і виникає концепція патріотизму советського зразка. Одночасно це був спосіб виходу з комунікативного вакууму між владою та суспільством, спричиненого сталінськими репресіями. Відповідно, другий больовий момент пов'язаний з роллю і моральним статусом української інтелігенції в суспільстві 1930-х – часі соціальних катаклізмів та духовних потрясінь. У формі інтелектуального роману відтворено українське культурно-мистецьке життя передвоєнної епохи і на його тлі окреслено творчу індивідуальність митця.

Візія мистецької ідентичності під пером автора також багаторівнева і акумулює кілька вимірів. Засадничим є реконструкція мистецької самототожності крізь потужний пласт мемуарної літератури: щоденників, спогадів, уривків з листів тощо. Варто зазначити, що Владислав Гриневич уводить в обіг дуже цікаві тексти, котрі розкривають неповторний колорит епохи. Мова йде про твори Докії Гуменної, Романа Купчинського, Льва Копелева та інших.

З вибудованої текстової поліфонії постає образ українського митця то в стані бунту супроти диктату влади, то в стані упокорення і колабораціонізму, то в ситуації кризи і морального вибору. Дуже промовистими є свідчення Романа Купчинського від зустрічі з митцями підсоветської України після приєднання Західної України до складу СРСР. Вони розкривають зіткнення двох духовних досвідів і творять образ письменника тоталітарного суспільства як Прометея з поламаним хребтом. «Ані один з них за весь час щиро, сердечно не засміявся, не був ні один із них хоч раз безжурно веселий, а вже про одвертість то й мови нема. Немовби всюди і все ходив за кожним з них якійсь опікун і здержував вияв щирості. /.../ Усі вони немов покалічені, шкутильгають по дорозі життя, скриваючи своє каліцтво, одні краще, другі гірше» [414]. Владислав Гриневич не обмежується описовим підходом, а розкриває механізми нагнітання страху. Один з них пролягав через запровадження інституту сексотів і встановлення тотального стеження за всіма сферами життя творчої інтелігенції. Наведені свідчення з архівів спецслужб роковують особливу увагу органів НКВС до настроїв, приватних висловлювань та політичних уподобань в середовищі відомих письменників, діячів театру і кіно. Очевидно за ними можна писати альтернативну історію української літератури з наголосом на жанрі доносу та свідченнями таємних співробітників. Цитований спектр документів переконує, що практично жоден з публічних діячів не був обділений «увагою» силових структур. Відповідно обмеження території внутрішньої свободи у середовищі творчої інтелігенції породило потужні духовні деформації. Такий стан цілком задовольняв владу як стартовий майданчик для використання морального авторитету митців у культивуванні нових ідеологем.

Книга Владислава Гриневича розкриває технології терору й підкупу, котрий практикувала влада задля «приручення культурних діячів». Власне увесь хід міркувань дослідника переконує читача, що концепт советського патріотизму значною мірою базовано на другому елементі: моральному й матеріальному стимулюванні митців, котрі вціліли після доби терору. У книзі показано, що саме в передвоєнні роки особливої поширеності набула практика державних нагород, почесних звань, високих гонорарів за книги, видані великими тиражами. Вміло й ретельно підібраний фактаж наочно демонструє цілеспрямованість такого політичного курсу, результатом якого стало формування нового іконостасу української советської літератури. Ідентичність митця у ньому зазнала присутніх трансформацій: з вільного творця він перетворився на чиновника від літератури, ретранслятора політичних лозунгів. Ціна такого «перетворення» часто була непомірно високою. Перед читачами

постають приховані від загалу внутрішні драми українських митців, для яких інтеграція в культурний істеблшмент часто була рівнозначною «сходженню на Голгофу слави». Водночас окреслено різні моделі соціальної адаптації письменників, у яких присутній і свідомий розрахунок, цинізм і кон'юнктура, стратегія подвійної моралі: напоказ і для «домашнього вжитку»: «хтось заради власної кар'єри був готовий нищити інших, хтось сплачував за свободу життям, а хтось про очі вихваляючи вождів, образно кажучи, тримав дулю в кишені» [414]. Таким чином, настроєва парадигма в середовищі українських митців Владиславом Гриневичем представлена багатогранно. Не раз згадуване «багатоголосся» окреслено як хор голосів, у якому кожна сольна партія не позбавлена самобутнього колориту. Такий ефект досягнуто за рахунок виваженого й коректного синтезу історії літератури, психології творчості, психоаналізу, ментальної антропології й соціальної історії. Комплексний підхід уможливив по-новому верифікувати моделі культурної ідентичності та процеси продукування ціннісних пріоритетів у тоталітарну добу.

У книзі ґрунтовно проаналізовано поколіннєву проблему української інтелектуальної еліти, якою дуже вдало зманіпулювала влада при закладанні фундаменту патріотизму нового зразка. Автор наводить категоріальну шкалу «соціологів від спецслужб», у якій присутній поділ за віковими ознаками на стару й нову інтелігенцію. У трактуванні органів стеження, «стара» інтелігенція вважалася найменш лояльною до влади. Але позаяк багато представників української інтелектуальної еліти генеалогічно проростали з дореволюційного культурного підґрунтя (приклади А. Кримського, О. Довженка, П. Тичини, М. Рильського), перед владою постало завдання сформувати нову генерацію інтелігенції. Конститутивні вимоги до покоління нових культуртрегерів (саме в такій ролі уявляли митців партійні керівники) мали чітку спрямованість: інтелектуальні ресурси поступались місцем політичній лояльності, посередній освітньо-культурний рівень, безумовна інтегрованість в ідеологічні конструкти. Серед першочергових висувалась вимога, послуговуючись сучасною термінологією, добрих менеджерських здібностей, а саме: вміння надати суспільного резонансу, естетичної привабливості та культурної значущості політичному курсу країни. Як видно з дослідження, саме таке покоління нової інтелігенції остаточно сформувалось напередодні Другої світової війни і саме йому випало розбудовувати советську модель патріотизму.

Як приклад нової культурної номенклатури Владислав Гриневич наводить Олександра Корнійчука, котрого вважали одним з найуспішніших літераторів советської доби. Безперечно, приклад дуже промовистий і символічний, адже демонструє вмиле поєднання політичного замовлення, письменницького хисту, здатність інтуїтивно відчутти смаки влади та презентувати їх в естетично невибагливий спосіб. Контекстуально у дослідженні Владислава Гриневича вимальовується зрима паралель між «суржиковим» типом партійного діяча і «суржиковою» іпостассю українського літератора з середовища нової інтелігенції. Окреслені паралелі увиразнюють культурну ситуацію передвоєнної доби, на тлі якої прищеплювалася патріотична свідомість.

Сегменти українського й советського в ній мали чітку ієрархію й конфігурацію. Українська присутність була чітко дозована, попередньо пройшовши ретельну селекцію й цензуру. Змістові коди національної культурної спадщини, що втілювали виразне антиколоніальне наповнення, суворо табуйовані. Інтерпретаційні засади змістилися на оптимістичні виміри з неодмінним наголосом, що лише в країні Рад Україна віднайшла свободу, матеріальний добробут та духовне процвітання. Нарешті український елемент не поставав як самодостатній, а слугував радше тлом у підсиленні концепту дружби народів.

Тонку грань, що відділяла бутафорсько-показну та глибинну сутність української самототожності продемонстровано на прикладі святкування ювілею Тараса Шевченка 1939 року. 125-річниця з дня народження генія української культури відзначалася особливо помпезно й багатолюдно. У шевченківському ювілеї найбільш зримо виявилось намагання влади заманіфестувати спорідненість з українською духовною торадицією й водночас надати цій традиції імперсько-малоросійського звучання. «Українських літераторів дратувало нав'язливе домінування російського «культурного фактору» на урочистостях. Коли в Каневі виконувалтс концертні номери з фольклорною основою, М. Рильський і В. Торин зауважили: «Чи не можна припинити російську «галіматтю»? У нас, здається, шевченківські дні – чому не співають українських пісень?» На що В. Лебедев-Кумач, звертаючись до письменника В. Іванова, промовив: «Хохляндія бунтує»» [411].

У цілому, культурні вектори владного дискурсу напередодні війни зрівноважились у площині компромісу. Влада стежила за обов'язковою присутністю українського чинника в діяльності партійних високопосадовців, репертуарі провідних театрів, відзначенні офіційних державних свят. Але наповнення українськості мало виразне етнографічне та провінційне спрямування.

Українська присутність у ній була чітко дозована, попередньо пройшовши ретельну селекцію й цензуру. Владиславу Гриневичу вдалося чітко структурувати всі ці аналітичні зрізи, на основі яких можна зробити висновок, що реформування колективної ідентичності згори було покликане посилити український вектор у публічній політиці, одночасно використавши його для зняття й блокування протестних настроїв знизу.

Отже, модель українського патріотизму советського зразка залишалась неоднорідною та амбівалентною Ї множинність віддзеркалювала багатоголосся всього українського суспільства. «Спектр суспільно-політичних настроїв, що існували у цей період, був широким: від повної аполітичності, соціальної інертності до пасивних чи активних форм підтримки чи опору заходам сталінського режиму» [448].

Під пером дослідника українське суспільство постає крізь аналітичну оптику сподівань і сумнівів, надій і розчарувань, що презентує внутрішню динаміку людського буття в очікуванні на великі зміни. В системі очікувань антисоветська парадигма залишалась серед визначальних. Оприявлені автором ідеологічні, культурно-антропологічні та соціо-ментальні ідентифікаційні модули засвідчили, що Україна залишалась потенційно «слабкою» ланкою в тоталітарній імперії.

Також книга актуалізує комплекс проблем, пов'язаних з перезавантаженням українського історичного нарративу. У стратегічному дослідженні «Національні історії та сучасна історіографія: виклики й небезпеки при написанні нової історії України» Георгій Касьянов і Олексій Толочко зазначили: «Минуле говорить різними голосами і про різні речі. Лише зусилля історії перетворюють його на античний хор, який послідовно веде одну оповідь. Отже, схопити і передати різноголосся минулого – завдання історика».¹ Книга Владислава Гриневича суголосна засадничим аналітичним міркуванням провідних учених у сенсі зміни парадигми в організації знань про минуле. Це стало можливим шляхом інтеграції в науковий обіг суми множинних, конкурентних досвідів у приватному та колективному вимірах. Під пером дослідника досвід індивіда та спільноти у проекції на настроєві моделі дозволив реконструювати ментальну мозаїку українського суспільства на наблизитись до розуміння причин і мотивів поведінки людей. Саме на цій концептуальній домінанаті «*зрозуміти, а не засудити*» наголошує сам автор. На моє переконання, така настанова є ключовою, адже засереджена на описово-аналітичному, а не оціночно-дидактичному, афірмативному підході. Саме дескриптивне начало відкриває широке поле для дискусій про ідентифікаційні параметри соціальної та культурної ідентичності часів советського тоталітаризму.

Наукова праця Владислава Гриневича прикметна й тим, що актуалізує проблему вписуваності (невписуваності) та збіжності (незбіжності) особистих, приватних історій з канонічним текстом. «НЕПРИБОРКАНЕ РІЗНОГОЛОССЯ» унаочнює, як приватні історії заповнюють зони замовчування, забуття, маргіналізації, утворені внаслідок використання пам'яті як ресурсу влади; як меморіалізація одних і тих же подій може відбуватися по-різному, залежно від політичної парадигми.

Окремо слід сказати про аналітичні стратегії презентації суспільних настроїв, котрі застосовує автор. Як зазначалося вище, безумовною перевагою наукових підходів Владислава Гриневича є інтегрованість політичної і соціальної історії в культурно-інтелектуальний контекст епохи. Під пером дослідника інформаційно-джерельна база, котрою він послуговується, набуває якісно інших коннотацій. Мова йде про інтерпретацію настроїв населення не тільки у вимірі суспільно-політичних чинників, а також в культурно-антропологічному наповненні. Зважаючи на те, що в тоталітарному суспільстві *доноси* стали однією з ознак повноцінного функціонування влади, і найпоширенішим способом контролю, архіви спецслужб, повідомлення секретних співробітників доречно розглядати і як мову влади, і як *тексти культури*. Для літературознавців історичний нарратив стає об'єктом текстуальної інтерпретації, а історики вбачають в літературних джерелах прояви неповторного людського досвіду, сюжети, що відображають історичну свідомість епохи. Саме до таких міркувань спонукає праця Владислава Гриневича. Автор вдало реалізує саме таку дослідницьку настанову і його приклад є добрим стимулом до міждисциплінарного діалогу.

«НЕПРИБОРКАНЕ РІЗНОГОЛОССЯ» цікаве також з погляду архітектоніки книги, гармонійним поєднанням словесного та візуально-просторового образу. Візуально-просторовий концепт створено за допомогою потужного іконографічного ресурсу (фотографій, ілюстрацій, кадрів з кінофільмів, плакатів). Підбір іконографічних джерел виявляє органічне відчуття часу, презентує його в поліфонії естетичних смаків та духовних розламів. І що особливо прикметно – іконографічний ресурс

¹ Касьянов Г. В., Толочко О. П. Національні історії та сучасна історіографія: виклики й небезпеки при написанні нової історії України / Г. В. Касьянов, О. П. Толочко // Український Історичний Журнал. – 2012. - № 6. – С. 21.

функціонує як самодостатній носій змістових кодів та шифрів, виступає повноправним розповідачем, а не слугує тільки ілюстративним тлом. Як зазначає сам автор, у праці, що стосується громадські думки, це особливо важливо, адже такий підхід виявляє, як жили, якій обробці піддавалися пересічні люди та водночас свідчить про слабкі місця в ідеології та пропаганді, які влада вважала за необхідне заповнювати. Повертаючись до множинності стратегій, зауважу, що прочитання монографії через іконографічні джерела є не менш цікавим, ніж через власне текстові параметри і розбудова саме такої тлумачної моделі ще чекає на свого вдумливого адресата.

Для мене як дослідника тоталітарної літератури «НЕПРИБОРКАНЕ РІЗНОГОЛОССЯ» – це і розповідь про різні способи кодифікації насильства у категоріях *свого*, (нашого) та *чужого* (їхнього, не-нашого). У цьому контексті я ставлю перед собою запитання про вписування культурної спадщини соціалістичного реалізму в національний дискурс насильства та історію соціального письма. Пошуки відповіді тривають...

О.І. Луцький

УКРАЇНСЬКЕ ДРУКОВАНЕ СЛОВО ПІД НІМЕЦЬКИМ КОНТРОЛЕМ

*Головата Лариса. УКРАЇНСЬКИЙ ЛЕГАЛЬНИЙ ВИДАВНИЧИЙ РУХ
ЦЕНТРАЛЬНО-СХІДНОЇ ЄВРОПИ, 1939-1945. – Київ – Львів, 2014. – 582 с.)*

Останні двадцять років внаслідок рішучої відмови української історичної науки від заідеологізованих і заполітизованих підходів стали поворотними у розвитку української історіографії проблеми «Україна у Другій світовій війні», яка здавна привертає увагу не одного покоління істориків, спонукаючи до нових студій. Аналізові цього доробку вже присвячено низку історіографічних і бібліографічних праць. Проте й досі, як слушно відзначає авторка рецензованої монографії, культурна тематика в структурі досліджень з історії України періоду Другої світової війни ще не набрала достатньо репрезентативної ваги. Не лише радянська, але й сучасна вітчизняна історіографія традиційно обмежує згадану проблему переважно військовими, соціальними, політичними й демографічними питаннями, залишаючи на периферії своєї уваги культурне життя, що, безперечно, істотно перешкоджає виробленню цілісного, багатогранного образу воєнної доби. За таких умов рецензована книга одержує особливу актуальність і наукову цінність.

Проблема українського легального видавничого руху в межах різних державних й адміністративних утворень Європи, які знаходилися у сфері нацистського контролю, причому не лише на автохтонних українських землях, а й у місцевостях, що знаходилися поза Україною, але де були присутні потужні еміграційні середовища, відкриває великі можливості для розуміння тогочасних культурних процесів, комплексного осмислення цього явища. Тема, як вона сформульована, по-суті не має своєї історіографії. Існуючі наукові розвідки з окремих аспектів, хоча й містять цікаві спостереження, але не розкривають суть явища, його природу, тенденції розвитку.

Слід узяти до уваги і той факт, що робота присвячена дуже складному науковому об'єкту, що вимагає міждисциплінарного підходу і відповідно передбачає наявність серйозної історичної, культурологічної, книгознавчої, літературознавчої, мистецтвознавчої підготовки. Лариса Головата, давно відома як вдумливий дослідник історії українського друкованого слова, що ґрунтовно володіє навиками наукового пошуку, розробки теоретико-методологічних засад для вирішення складних наукових проблем, тривалий час вивчає український видавничий рух періоду Другої світової війни, паралельно бібліографуючи репертуар головних видавництв і готуючи до друку науково-довідкові видання. Її історико-бібліографічні праці мають заслужений попит і авторитет серед дослідників історії культури, завдяки вивіреності, новизні інформації, чіткій авторській схемі подачі різнопланового матеріалу, яка не має аналогів серед відомих на сьогодні книго- і пресознавчих досліджень. За цією тематикою Л. Головата написала цикл статей, що стали своєрідним відкриттям, а тепер у науковій монографії вона фактично підсумовує свої багаторічні студії в архівах і бібліотеках України, Польщі, Чехії, Канади. Особлива цінність представленої синтетичної роботи полягає в насиченості джерельної бази, широкій репрезентативності інформативного матеріалу, науковому аналізові їхнього змісту, структурованості і системності викладу. В монографії можна знайти чимало цікавих сторінок, де представлений оригінальний фактичний матеріал або композиційно продумані, змістовно переконливі авторські узагальнення і оцінки з неодмінним карбом концептуальної новизни.